

Wat komt er van dit schrift terecht?

Oorlogsherinneringen van een Joodse Asser jongen

Benno ter Berg

Wat komt er van dit schrift terecht?
Oorlogsherinneringen van een Joodse Asser jongen
 is het zevende deel in de Nieuwe Asser Historische Reeks.

Eerder verschenen in de Nieuwe Asser Historische Reeks:

Deel 1	Germa Greving en Jan Ridderbos, Asser Oorlogsmonumenten. Herinneren en herdenken 1940-1945; Assen 2015
Deel 2	Martin Hiemink, 101 Assenaardigheden en meer; Assen 2017
Deel 3	Mark Goslinga en Martin Hiemink, Assen gefotografeerd. Foto's tussen 1860 en 1910; Assen 2018
Deel 4	Annemiek Rens en Martin Hiemink, Monumentaal Assen. Stadsgezichten uit de collectie W.H. Berghuis; Assen 2019
Deel 5	Bertus Boivin, Lukas Kwant, Jan Lagendijk, Voor deez' aard verloren. De Noorderbegraafplaats in Assen; Assen 2021.
Deel 6	Djodjie Rinsampessy en Guido Abuys, Van top tot teen Molukker. Vijf generaties in Assen; Assen 2022.

Redactie Nieuwe Asser Historische Reeks:
 Drs. Jan Bos
 Martin Hiemink
 Bernd Otter
 Dr. mr. Vincent Tassenaar
 Dr. Maarten Zwiers

NIEUWE ASSER
HISTORISCHE REEKS

Uitgave
 Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Tekstredactie
 Kitty Janssen

Ontwerp en opmaak
 AlbertsKleve, bureau voor grafisch ontwerp BNO,
 albertskleve.nl

Druk
 Drukkerij Van Gorcum, Meppel

Beeldredactie
 Jan Bos, Kitty Janssen en Rik Klaucke

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

© 2022, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV,
 Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische veelevoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 693
 ISBN 9789023258841
 Eerste druk, 2022

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door:
 Drents Archief, Claas van Gorcumfonds en
 Prins Bernhard Cultuurfonds

DRENTS
 ARCHIEF

CLAAS
 VAN GORCUM
 FONDS

 PRINS BERNHARD
 CULTUURFONDS

Ten geleide	6
Voorwoord	8
Joods Assen	12
Benno en zijn familie	18
Hertaling	37
Transcriptie eerste schoolschrift	104
Transcriptie tweede schoolschrift	158
Bronnenlijst	254
Illustratieverantwoording	254

foto blz. 3:
 Waarschijnlijk een uitstapje
 van NJN-leden (Nederlandse
 Jeugdbond voor
 Natuurstudie) rond 1940.
 Benno en zijn vriend Marten
 van der Meulen waren
 enthousiaste leden van de
 NJN. Marten zit op de voorste
 rij, tweede van links. Benno is
 de jongen in het midden met
 de witte blouse.

Wat komt er van dit schrift terecht?

‘Wat komt er van dit schrift terecht?’ Deze vraag stelt de Joodse Benjamin Hartog (Benno) ter Berg uit Assen zich in augustus 1942, kort voordat hij naar een werkkamp moet vertrekken.

Drie jaar eerder, Benno is dan 15 jaar, is hij begonnen met het opschrijven van zijn herinneringen voor ‘mijn toekomstige kinderen en kleinkinderen en mijzelf’. In twee school-schriften brengt hij verslag uit van wat hij heeft meegemaakt en van wat hij in de krant heeft gelezen en op de radio heeft gehoord. Soms doet hij dat direct dezelfde dag, maar veel vaker beschrijft hij gebeurtenissen van weken of maanden daarvoor. Hij plakt er krantenartikelen bij en voegt ook oudere teksten van hemzelf toe. Zijn laatste aantekening is van 15 augustus 1942, de dag dat hij bericht heeft gekregen dat hij zich moet melden bij het werkkamp Ruinen.

Hoe de schriften bewaard zijn gebleven

Benno verzegelt beide schoolschriften door ze dicht te plakken met stroken papier en brengt ze in veiligheid bij zijn vriend en klasgenoot Marten van der Meulen. Marten bewaart ze jarenlang zonder ze te openen, ook als duidelijk wordt dat Benno de oorlog niet heeft overleefd. Pas na meer dan vijftig jaar besluit Marten ze te lezen en er, enkele jaren later, bekendheid aan te geven.

De schriften komen terecht in het gemeentearchief van Assen, waar de waarde ervan meteen wordt onderkend. In 1998 wordt in overleg met de afdeling VWO van het Dr. Nassau College besloten er een onderwijsproject aan te wijden. Onder leiding van toenmalig geschiedenisdocent Johan Pierik doen leerlingen een jaar lang onderzoek. Dat leidt in april 1999 tot ‘Het dagboek van Benno ter Berg’, een extra themanummer van het Asser Historisch Tijdschrift.

Na de fusie van het gemeentearchief met het Drents Archief komen de schriften in het depot van het Drents Archief terecht. In 2021 worden de notities van Benno onderdeel van het educatieproject ‘Het Oorlogsdagboek van Drenthe’ waarbij leerlingen zich in het Drents Archief verdiepen in persoonlijke documenten van vijf jongeren die de Tweede Wereldoorlog in Drenthe hebben meegemaakt.

Transcriptie en hertaling

In 2019 is begonnen met de transcriptie van Benno’s notities. In eerste instantie om die te gebruiken voor het educatieproject ‘Het Oorlogsdagboek van Drenthe’, maar ook met het oog op de uitgave van Benno’s herinneringen in boekvorm op een later moment. Bij de transcriptie is de tekst van Benno letterlijk gevolgd, inclusief spelfouten, onjuistheden, doorhalingen, invoegingen en notities

in de marge. Dat maakt de tekst echter lastig leesbaar en niet erg begrijpelijk, zeker niet voor jonge lezers. Daarom is ervoor gekozen om de notities te hertalen, te verduidelijken en in een logische volgorde te zetten.

Leeswijzer

Deze uitgave van Benno’s herinneringen begint met een voorwoord over autobiografische historische bronnen, een korte toelichting op de Joodse gemeenschap in Assen en een hoofdstuk over Benno en de lotgevallen van zijn familie. Daarna volgt de hertaling van de oorspronkelijke tekst. Ten slotte volgt de exacte transcriptie van Benno’s notities, voorzien van een toelichting. Alle bladzijden met Benno’s handschrift zijn naast de transcriptie gezet, zodat het authentieke document in een oogopslag naast de transcriptie gelezen kan worden.

Wat komt er van dit schrift terecht?

Benno’s herinneringen zijn nu gepubliceerd in een ontroerend boek, waaruit zijn stem tachtig jaar na zijn dood duidelijk spreekt.

Zou ik in normale omstandigheden nu
 onder in dienst moeten. Ik begin morgen
 dus mijn grootste avontuur. Afloop: onbe-
 kend!! We zullen het beste maar hopen
 en ik ben al bereid als ik het leven eraf
 breng. De toekomst is nu zo ontzettend
 onzeker!! We zullen maar hopen dat dit
 schrift en ik ~~elkaar~~ na alle ellende weer
 bij elkaar zijn en dat ik het mijn hele leven
 in Drenthe zal mogen bewaren. Amien!

Fot diens
 Sjalom Delehitraoch!
 De toekomst is in diepe nevelen gehuld.
 Wat zullen die nevelen?

Over biografische bronnen

Dirk Mulder

Het belooft weinig goeds voor de lezer van de herinneringen van Benno ter Berg als deze zich laat leiden door een uitspraak van historicus Jan Romein. Hij noemde, in 1946, de autobiografie 'de gevaarlijkste van alle bronnen'. Romein verwoordde daarmee wat onder historici destijds algemeen beleden werd. Er bestond een grote argwaan tegen de betrouwbaarheid van dagboek, herinneringen en memoires. Het zo kenmerkende persoonlijke in deze geschriften maakte die in hun ogen juist subjectief en daarom niet representatief. In wezen dus ongeschikt voor historisch onderzoek. Om een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld van het verleden te geven waren juist andere, objectieve bronnen nodig. De autobiografie, zoals dagboek of herinneringen, werd destijds dan ook schaars gebruikt door de professionele geschiedschrijvers.

Daarvan is tegenwoordig geen sprake meer. Er is in de laatste halve eeuw het een en ander veranderd in de geschiedwetenschap. Steeds meer is het besef gekomen dat andere bronnen evenmin zonder een kritische blik kunnen worden gebruikt als informatie-drager. Dit geldt ook voor beeldmateriaal. Zo laten foto's alleen datgene zien dat de fotograaf wil vastleggen en ze kunnen zelfs bewerkt, om niet te zeggen gemanipuleerd zijn. Zelfs de meest zakelijke en schijnbaar

objectieve onder de historische bronnen – ambtelijke stukken – kunnen een aanzienlijke vertekening van de werkelijkheid geven. In extremis gold dit de officiële stukken van de nazi's over de Jodenvervolgung, die volstonden met versluierende teksten en gebruik van eufemismen. Alle correspondentie over de Jodenvervolgung was zelfs aan een strenge *Sprachregelung* onderworpen. In plaats van ondubbelzinnige termen als *Ausrottung* (uitroeien), *Liquidierung* (liquideren) of *Tötung* (doden) werd er gesproken van *Umsiedlung* (verplaatsen), van *Wohnsitzverlegung* (verhuizen) of *Auswanderung* (emigratie). En dat alles ten behoeve van de *Arbeitseinsatz* waarvoor ook Benno ter Berg werd opgeroepen. Na een dag verblijf in het Joodse werkkamp in Ruinen en enkele dagen in kamp Westerbork werd hij doorgestuurd naar een *Arbeitslager* in het Oosten. Het bleek het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz te zijn. Direct of binnen een maand hadden Benno en de andere Nederlandse Joden een *Sonderbehandlung* (speciale behandeling) gekregen, nazi-idioom voor moord. Natuurlijk gaat het hier om een enorme misdaad die de plegers geheim wilden houden, met als gevolg dat alle directe verwijzingen ernaar verboden waren of vernietigd moesten worden. Deze nazipolitiek valt uiteraard in geen enkel opzicht te vergelijken met het

administreren en archiveren van overheden zoals dat in normale tijden plaatsvindt. Maar evengoed geldt dat de bronnen die de historicus gebruikt niet zonder meer als objectieve informatie dienst kunnen doen. Dat betreft niet alleen dagboek, memoires of brieven maar ook overheidsadministratie of zakelijke correspondentie. Voor iedere bron geldt dat deze zijn beperkingen, voetangels en klemmen kent.

Het besef dat een dagboek, brieven en vastgelegde herinneringen al dan niet bruikbaar zijn als bron voor historisch onderzoek is dus aan verandering onderhevig geweest. Tot in de 19^e eeuw was in de geschiedschrijving de waarde van deze bronnen boven elke twijfel verheven. Mededelingen van auteurs die zelf bij de gebeurtenissen waren geweest, golden juist als zeer betrouwbaar. Ze kwamen immers uit de eerste hand. Mede als gevolg van vele vervalsingen kwam er twijfel over de waarde van autobiografische bronnen, dusdanig dat deze vanaf het begin van de 20^e eeuw zelfs in diskrediet raakten. Nieuwe inzichten uit de psychologie, zoals het feit dat het menselijk geheugen selectief is en dat er onbewuste verdringing of rationalisatie plaatsvindt, gaven dagboek en herinneringen als betrouwbare bronnen de genadeklap en zo werden ze zelfs 'de gevaarlijkste van alle bronnen'.

Maar deze negatieve duiding zou evenmin standhouden als de waarderende opvatting in de 19^e eeuw. Aan de herwaardering van het ik-geschrift is onverbreekelijk de naam van de historicus Jacques Presser verbonden. Toen in 1964 de jonge uitgeverij Atheneum – Polak & Van Gennep het aandurfde een dagboek dat in het *Judendurchgangslager* Westerbork was bijgehouden uit te geven, schreef Presser daarvoor een 'Ten Geleide'. In diens bijdrage aan de publicatie van *In Depot. Dagboek uit Westerbork* van Philip Mechanicus ging hij in op het dagboekgenre als geschiedbron in het algemeen en gebruikte daarbij een nieuw begrip. 'Als zodanig kan men het in één rubriek onderbrengen met de gedenkschriften en de brief, een rubriek, waarvoor ik het opschrift 'egodocumenten' bedacht heb, documenten dus, waarin, meer dan in andere, een 'ik' zich openbaart of... verbergt.'

Wat een tekst verbergt, is even belangrijk als hetgeen deze onthult. Teksten zijn weliswaar toeleverancier van feiten en kunnen het sociale klimaat van destijds doorgeven, maar de beschrijving en duiding ervan als ook de opinies en mentaliteiten zijn wel persoonlijk. Dagboek, herinneringen en brieven geven altijd een persoonlijke waarheid waarin, ondanks de gebruikelijke claim van eerlijkheid, de neiging van de auteur aanwezig is om het beeld van zichzelf en diens omgeving te modelleren en een eigen versie van de werkelijkheid te presenteren. Dit kan nog versterkt worden door ingrepen van erven. Zo is het dagboek van Anne Frank pas na de dood van haar vader in de oorspronkelijke versie gepubliceerd. De openhartige en

niet altijd vleiende opmerkingen van Anne over haar onderduikgenoten waren door Otto Frank gekuist of verwijderd voordat het boek werd uitgegeven. Maar wijzigingen in de tekst kunnen ook door de auteur zelf al zijn aangebracht, dusdanig dat deze de lezer op het verkeerde been kan zetten. Zo schrijft Anne in *Het Achterhuis* op 9 oktober 1942 dat er niets dan nare en neerdrukkende berichten over de vervolging van Joden zijn te melden. 'Als 't in Holland al zo erg is, hoe zullen ze dan in de verre en barbaarse streken leven waar ze heengezonden worden? Wij nemen aan dat de meesten vermoord worden. De Engelse radio spreekt van vergassing, misschien is dat wel de vlugste methode.' Dit had zij echter niet in haar eerste dagboekversie geschreven maar in een later herschreven variant, waarmee zij nog druk doende was toen het gezin op 4 augustus 1944 werd gearresteerd. Zij heeft dit dus pas in of na het voorjaar van 1944 geschreven. 'Dat roept natuurlijk vragen op,' zo stelt Anne Frank-kenner David Barnouw in *Het fenomeen Anne Frank*. 'Vond ze het in oktober 1942 niet interessant genoeg om op te schrijven en hoe kon ze zich dat meer dan anderhalf jaar later wel herinneren?' Het egodocument moet dus wel, evenals iedere andere bron, met voorzichtigheid worden bezien. Dat onderkende hoeft het ook niet representatief te zijn, omdat elke op zichzelf staande tekst waardevol kan zijn. Dat geldt zeker voor het genoemde dagboek van de doorgewinterde journalist en ervaren reisverslaggever Philip Mechanicus, die zich in kamp Westerbork voelde 'alsof ik als officieel reporter een schipbreuk versla'. Maar

evenzeer het dagboek dat de in vergelijking met hem onervaren schrijfster Mirjam Bolle bijhield. Dankzij *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* leert men meer over het functioneren van de Joodse Raad dan welke officiële verslaglegging van de activiteiten van deze organisatie ook.

Egodocumenten zijn getuigenissen van mensen die op henzelf betrekking hebben, zoals autobiografie, memoires, dagboek, particuliere correspondentie, reisverhalen, interview en film. Inzake het dagboek maakte Presser een onderscheid tussen het extern gerichte dagboek, waarin de schrijver waarnemingen, feiten, uiterlijke ervaringen noteert, en het intieme, gevuld veelal met bespiegelingen en reacties op die buitenwereld. De herinneringen van Benno ter Berg behoren onmiskenbaar tot de eerste categorie, terwijl het dagboek *Het verstoorde leven* dat Etty Hillesum in Amsterdam en in kamp Westerbork in de periode 1941-1943 schreef, kenmerkend is voor de tweede. Beide genres zijn niet hiërarchisch ten opzichte van elkaar te plaatsen, want ook al geven dagboek, herinneringen of memoires geen waarachtige en betrouwbare gegevens over de schrijver, in elk geval zal de lezer zich een bepaalde voorstelling kunnen maken van een tijd, een omgeving, een politieke en culturele sfeer of een mentaliteit, een 'couleur locale'. Niet onbelangrijk is ook of de schrijver van het egodocument dit ziet als geheim en alleen bedoeld voor eigen ogen of dat hij of zij juist (ook) voor derden schrijft of zelfs aan publicatie denkt. Benno ter Berg benoemt, als de Duitse bezetting een feit is, zijn le-

zers en zijn motief. ‘Aan mijn toekomstige kinderen en kleinkinderen en mijzelf. Ik heb van deze oorlog veel foto’s bewaard, ook wel kranten, die merkwaardig zijn. Voor de loop van de oorlog zelf zullen er in de tijd waarin jullie nu leven wel boeken zijn verschenen waarin dit voor ons zo belangwekkende tijdvak behandeld wordt. Ik wil nog even enkele bijzonderheden vermelden over mijzelf met betrekking tot de oorlog.’ Hoezeer hij ook voor deze derden schrijft, blijkt wel uit het feit dat Benno ze in zijn dagboekachtige herinneringen regelmatig direct aanspreekt. Een stap verder, de gedachte aan publicatie, gingen een aantal lange en zeer indringende brieven waarin Etty Hillesum in december 1942 en op 24 augustus 1943 uitgebreid over het leven in kamp Westerbork schreef. Ze werden al in 1943 illegaal uitgegeven; de opbrengst was bestemd voor hulp aan Joodse onderduikers.

Toen Presser zijn inleiding schreef op het dagboek van Mechanicus was hij doende met de afronding van een werk dat grote invloed zou hebben, ook op de stroom aan egodocumenten over de oorlog. In 1965 verscheen van zijn hand *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*. Dit boek, in twee delen, kreeg een ongekende aandacht en had hoge verkoopcijfers. Een opmerkelijk gegeven in een tijd waarin er weliswaar wel enige belangstelling was voor de oorlogsgeschiedenis maar deze toch vooral gericht was op het verzet en de Hongerwinter. De Jodenvervolging werd als een aspect van de nazipolitiek beschouwd, min of meer gelijk aan die van de dwangarbeiders of de jacht op politieke tegenstan-

ders en verzetsmensen. Maar vooral dankzij *Ondergang* kwam de focus steeds meer op de vervolging van de Joden te liggen. Daarbij werd nadrukkelijk ook de vraag gesteld hoe de Nederlanders op de bezetting hadden gereageerd en welke houding men had ingenomen inzake de deportatie van de Joden. Het antwoord daarop was niet onverdeeld gunstig. Terwijl het rond de (her)uitgave van de Westerborkbrieven van Etty Hillesum in 1962 nog volkomen stil was gebleven, was de ontvangst enkele jaren later van oorlogsdagboeken geheel gekeerd. ‘Er bestaat blijkbaar vraag naar, bij joden en bij niet-joden, ook de meest idealistische uitgever moet ten slotte daarvan uitgaan. En het verzadigingspunt lijkt nog niet bereikt, want, als gezegd, de stroom duurt voort’, zo schreef Presser in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 15 mei 1964 in een recensie van Mechanicus’ dagboek en *Levie de Lange’s Dagboek*. Hoe groot de vraag naar deze en andere boeken was, bleek ook wel uit het enorme aantal recensies van *In Depot*. Veelal uitgebreide besprekingen verschenen in alle landelijke dagbladen, vele regionale kranten, op de radio en er werd zelfs een door Presser gesproken recensie op televisie uitgezonden. Hij duidde de ontwikkeling vanzelfsprekend positief, want voor het najagen van de waarheid – toch onmiskenbaar de taak van de historicus – waren in zijn ogen egodocumenten ‘onder meer een onmisbaar correctief op een geschiedbeschouwing die gevaar loopt al te vlotte hanteren van abstracties als “processen”, “stromingen” en dergelijke’. Inderdaad, een stroom aan dagboeken, memoires en andere publicaties begon al in

1965 het licht te zien. Zoals *Westerbork*, een manuscript van Coen Rood, waaruit diens periode in het Joodse werkkamp Conrad en in Westerbork werd gepubliceerd. In hetzelfde jaar verscheen van Renata Laqueur *Dagboek uit Bergen-Belsen, maart 1944-april 1945* en werd *Dagboek uit het kamp van Loden Vogel*, die via Vught en Westerbork was gedeporteerd, uitgebracht. Hoewel er kort na de bevrijding al tientallen dagboeken en herinneringen waren uitgegeven, waren deze spoedig in de vergetelheid geraakt. Dat leek ook het geval met het in 1947 gepubliceerde dagboek van Anne Frank. *Het Achterhuis* zou waarschijnlijk hetzelfde lot hebben ondergaan als de andere, ware het niet dat er in de Verenigde Staten in de jaren vijftig een succesvolle toneelbewerking op de planken werd gebracht. In 1957 werd daarvan een Nederlandse versie opgevoerd. Deze internationale en vervolgens nationale aandacht voor Anne en haar onderduikverhaal zou nooit meer verdwijnen. En de dagboeken en herinneringen uit de eerste naoorlogse jaren zouden decennia later bijna allemaal weer heruitgegeven worden. Deze ontwikkeling kent een aantal redenen, zoals het volwassen worden van een naoorlogse generatie die zich kritisch opstelde naar de oudere generaties, en daarin ook de oorlog betrok. Ook jonge(re) historici begonnen andere vragen aan het verleden te stellen dan de gevestigde geschiedschrijvers. Dit gold voor de oorlogs- en bezettingstijd maar ook voor groepen die tot dan toe weinig tot geen aandacht hadden gekregen, zoals arbeiders en vrouwen. Het leven van alledag van gewone mensen kwam in de belangstelling te staan. Van macro-geschiedenis kwam

de focus steeds meer te liggen op die van de micro-geschiedenis: de *petite histoire*, het ‘kleine’ verhaal. En het persoonlijke verhaal was natuurlijk het beste te vinden in bronnen als dagboek, brieven en memoires. Om een beeld te krijgen van de sociale en mentale wereld waren egodocumenten bij uitstek een goede bron. Dit gold helemaal voor een extreme periode zoals de oorlog was, juist ook als men wilde weten hoe mensen die tijd hadden ervaren. Het betrof verzetsmensen, gevangenen en dwangarbeiders maar ook de overgrote meerderheid die al accommoderend de oorlog was doorgelopen. Vragen als: Hoe was hun dagelijkse leven? Wat merkte men van de bezetter? In hoeverre was duidelijk wat er met de Joodse burens gebeurde? werden gesteld en konden juist in egodocumenten hun antwoord vinden. Voor de Jodenvervolging gold dit wel in het bijzonder. De anti-Joodse maatregelen zijn zonder probleem uit bronnen te halen, maar voor antwoorden op vragen als: Welke impact hadden de ge- en verboden op het dagelijkse leven? of Welke verwachtingen waren er van de toekomst? zijn persoonlijke documenten onontbeerlijk. En bij de schriftelijke varianten kwam nu ook een mondelinge: het interview. Dankzij *oral history* kon van veel meer mensen het verhaal worden vastgelegd, in het bijzonder van sociale groepen waarvan de ervaringen het minst een schriftelijke weerslag hadden gevonden. Bovendien bracht deze bron, zeker op beeld vastgelegd, een andere dimensie mee. Gevoelens, emoties, mimiek en stiltes zeggen soms meer dan het gesproken woord.

Er is nog een andere reden voor de herwaardering van egodocumenten. Hoe exact ook het aantal vermoorde Joden – 102.000 uit Nederland – het blijft ‘het getal van het beest’, zoals Presser schreef in zijn novelle *Nacht der Girondijnen*. ‘Een wiskundig getal kan samengesteld zijn uit factoren, maar dit bestaat uit mensen, een voor een, bij elkaar opgeteld. Allerlei mensen, heel verschillend, mannen en vrouwen, ouden en jongen, maar allen nu verenigd en gescheiden in de ene siddering. Elk apart nummer, ik kan het niet genoeg herhalen, is een mens, een menselijk wezen.’ J.L. Heldring vatte dit aldus samen: ‘Om één dode kan men wenen; om tien onschuldig vermoorde kinderen kan het hart na jaren nog in opstand komen. Maar om zes miljoen?’

Het is opvallend hoeveel egodocumenten er tijdens de bezettingstijd van ons land zijn geschreven: meer dan 2.000 dagboeken en herinneringen zijn er bekend en toegankelijk. Hiervan zijn er honderden gepubliceerd. Dit zijn aantallen die in geen enkele andere periode voorkomen en duidelijk maken dat er grote behoefte was om de extreme tijd waarin men verkeerde vast te leggen. Het is een reactie op de breukervaring tussen het bekende verleden, het moeilijk te doorgronden heden en de volstrekt onzekere toekomstverwachting. Grip te krijgen op de verbijsterende actualiteit waarop niet op grond van eerdere ervaringen kon worden geanticipeerd. Het vastleggen van gebeurtenissen en gevoelens als middel om de breuk in het historisch besef tegen te gaan. En dat werd niet alleen door oudere volwassenen zo ervaren, maar evenzeer door jongeren. Het

valt op hoeveel dagboeken en herinneringen er in de oorlog door jonge mensen zijn geschreven, met Anne Frank als meest bekende voorbeeld. In deze groep valt ook Benno ter Berg, die 15 jaar was toen de oorlog uitbrak. Het is Pressers verdienste geweest dat hij de egodocumenten op een rijtje heeft gezet en er een begrip van maakte. Dusdanig dat het als lemma is opgenomen in de woordenboeken en ook is overgenomen in talen als Engels, Duits, Frans en Spaans. Ondanks het grote belang dat hij aan deze bron hechtte, was hij zich zeer wel bewust van de ‘gevaaren’ ervan. Een dagboek geeft in de regel geen directe toegang tot de gedachten van de schrijver. Het is ‘geen onbeslagen spiegel’ van wat de schrijver dacht of voelde, zoals Arianne Baggerman en Rudolf Dekker in *De Groene Amsterdammer* op 24 januari 2013 schreven. Een dagboek is bovendien een ooggetuigenverslag, met als gevolg dat het overzicht en de samenhang van de gebeurtenissen vaak ontbreekt en de duiding van de feiten problematisch kan zijn vanwege het feit dat afstand in tijd mist. Maar desondanks, meer dan een halve eeuw na het munten van het begrip egodocument door Presser, zal het nut van deze bron als toeleverancier voor informatie over de sociale werkelijkheid door niemand meer betwist worden. Daarom is het breed toegankelijk maken van de herinneringen van Benno ter Berg zinvol. In zijn leven, deels vastgelegd, weerspiegelt zijn tijd maar is ook de weerslag daarvan op zijn leven kenbaar. Zijn wereld is ons als lezer vreemd, maar wordt dankzij de auteur toch vertrouwd.

De Joodse gemeenschap in Assen

Martijn Dijkstra

De geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Assen kan niet los worden gezien van de geschiedenis van Assen in zijn geheel. Gelijkelijk opgaand met de ontwikkeling van Assen van een dorp met krap zeshonderd inwoners omstreeks 1800 tot provinciehoofdstad met bijna zeventienduizend inwoners binnen de gemeentegrenzen in 1920, groeide de Joodse gemeenschap in dezelfde periode eveneens. Waar er rond 1750 slechts één Joods gezin in Assen woonde, telde de gemeente in 1832 bijna honderd Joodse inwoners.

Aangetrokken door de ontwikkeling van Assen als economisch middelpunt vestigden zich steeds meer Joden in de stad. Evenals in andere plaatsen was het overgrote deel koopman (handelaar). Aanvankelijk waren veel Joden vooral werkzaam in de textiel, maar later werkten zij ook veelvuldig als bakker, slager, kruidenier of veehandelaar. Met hun werkzaamheden in de handel en nijverheid droegen de Joden bij aan de economische ontwikkeling van Assen. In 1880 werd het hoogtepunt bereikt, toen zes procent van de Asser bevolking Joods was.

Essentieel voor de totstandkoming van een Joodse gemeenschap was de komst van Joodse religieuze voorzieningen. Reeds sinds 1778 was er een Joodse begraafplaats op het Twijfelveld, die vandaag de dag nog bestaat en gelegen is aan de Oude Haarweg.

Toen zich meer Joden vestigden in Assen ontstond de behoefte een gebedshuis te stichten: een synagoge, ook wel een sjoel genoemd. Aanvankelijk hielden de Joden in Assen hun religieuze bijeenkomsten in schuren en vanaf 1813 in woonhuizen. In 1832 kreeg de

Joodse gemeenschap van de gemeente Assen een stuk grond aan de Groningerstraat om een synagoge te bouwen. De bouw werd nog in hetzelfde jaar voltooid. Een paar jaar later werden er een Joodse school en een mikwe (bad voor religieuze reinigingsrituelen) bijgebouwd.

Het toegangshek tot de Joodse begraafplaats aan de Oude Haarweg.

Rechts: De Groningerstraat aan het begin van de twintigste eeuw. Het hoge gebouw aan de rechterkant van de weg is de dan net in gebruik genomen nieuwe synagoge.

De Joodse school achter de synagoge in september 1976, vlak voor de sloop in het voorjaar van 1976.

Rechts:
De Rolderstraat rond 1935.

Voor het onderhouden van deze voorzieningen en het organiseren van activiteiten als godsdienstonderwijs, bijeenkomsten in de synagoge, liefdadigheid en armenzorg werden (religieuze) verenigingen opgericht. Vanwege de groei van de Joodse gemeenschap had men rond 1860 serieuze behoefte aan een nieuwe, grotere synagoge. Er moest echter lang worden gewacht, want de bouw begon pas rond 1900. Het nieuwe gebouw kwam op dezelfde plek als de oude synagoge aan de Groningerstraat en werd geopend in 1901. Dit gebouw is de huidige Bethelkerk aan Groningerstraat 14. In de negentiende eeuw vestigden de meeste Joden in Assen zich in het centrum rondom de synagoge. Met name in de Rolderstraat woonden relatief veel Joden en daarom stond deze straat bekend als de Asser Joden-

breestraat. (Dit was afgeleid van de bestaande Jodenbreestraat in Amsterdam. Deze straat maakte oorspronkelijk deel uit van de Sint-Antoniesbreestraat, maar kreeg in de zeventiende eeuw de naam Jodenbreestraat vanwege het grote aantal Joden dat zich er vestigde.) In de twintigste eeuw verspreiden Joodse gezinnen zich meer over andere straten, al bleef de Rolderstraat een belangrijk middelpunt van het Joodse maatschappelijk leven.

Zoals eerder genoemd was een aanzienlijk deel van de Joodse bevolking van Assen werkzaam als zelfstandige. Voor een deel van de Joodse gemeenschap gold dat hun welstand iets beter was dan die van de gemiddelde Assenaar, maar evenzeer behoorde een substantieel deel van de Joodse bevolkingsgroep tot de minvermogenden. Bovendien hadden de Joodse zelfstandigen veel te lijden onder de economische situatie na de Eerste Wereldoorlog. Deze oorlog was ongunstig geweest voor het kleinbedrijf en de handel en tot 1940 was er maar weinig herstel. De economische crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw, die vooral negatief uitpakte voor de kleine middenstanders, kwam daar nog overheen.

De Joden in Assen namen actief deel aan het maatschappelijk leven en waren over het algemeen goed geïntegreerd. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat velen van hen aangesloten waren bij niet-Joodse verenigingen. Ook waren er door de jaren heen enkele Joodse gemeenteraadsleden. Deze integratie van Joden komt overeen met de algemene situatie in Nederland. Onder

invloed van de modernisering en ideeën uit de cultureel-filosofische stroming van de Verlichting, vervaagde aan het begin van de negentiende eeuw het onderscheid tussen Joden en niet-Joden. Zo werden Joden vanaf 1796 door de Nederlandse overheid niet langer beschouwd als mensen behorend tot een aparte, Joodse natie, maar slechts als leden van een religieuze gemeenschap.

De Joden pasten zich op hun beurt in toenemende mate aan de samenleving aan en lieten hun traditionele levensstijl steeds meer los. Het is dan ook lastig om in deze periode te spreken van een Joodse identiteit. In de praktijk bestond er een grote verscheidenheid aan identiteiten, die bovendien continu aan verandering onderhevig waren. Het was pas tijdens de Tweede Wereldoorlog dat er (opnieuw) van buitenaf een harde definitie van Jood-zijn ontstond. De ingrijpende, traumatische gevolgen hiervan zijn tot op de dag van vandaag bepalend voor hoe er over Joodse identiteit gedacht wordt.

Dat er vóór de oorlog geen eenduidige Joodse identiteit bestond, betekende niet dat er geen ideeën en conflicten over waren. Omstreeks het begin van de twintigste eeuw kwam binnen het Jodendom, in reactie op onder andere het toenemende antisemitisme in Europa, de zionistische beweging op. De overwegend seculiere zionisten streefden naar de stichting van een onafhankelijke Joodse staat in Palestina en zij zetten zich daarmee af tegen de orthodoxe Joden en hun traditionele gedachtegoed.

Deze tegenstelling speelde ook binnen de relatief kleine gemeenschap in Assen, waar enkele zionistische verenigingen opkwamen

Assen Rolderstraat

en met name onder de jongere generaties leden verwierven. In die tijd was er in het algemeen minder belangstelling voor het religieuze leven en het godsdienstonderwijs op de Joodse school werd door veel jongeren al niet meer zo serieus genomen. Dit betekende echter niet dat de meer vrijzinnige Joden zich niet meer verbonden voelde met de Joodse gemeenschap. In een interview uit 1986 beschrijft Daan Gans (1919–1991) de Joodse gemeenschap in Assen als een tamelijk gesloten gemeenschap, waar veel saamhorigheid heerste.

Verschillen tussen Joden en niet-Joden waren er uiteraard wel en anti-Joodse gevoelens werden door verschillende leden van de Joodse gemeenschap in meer of mindere mate ervaren, zoals blijkt uit de interviews in de documentaire 'Een behoorlijke kille'. Sommigen voelden zich enigszins buitengesloten en dat bewoog hen later om naar Palestina te emigreren, terwijl anderen zich thuis voelden in Assen. Van extreem antisemitisme was in elk geval geen sprake en er vond op allerlei vlakken veel samenwerking plaats tussen Joden en niet-Joden. Vanaf het begin van de twintigste eeuw brak er een periode van stagnatie aan en verval voor de Joodse gemeenschap van Assen. Hoewel het absolute aantal Joden nog zou toenemen tot meer dan zeshonderd in 1922 en 1923, was hun aandeel in de totale bevolking van Assen al sterk teruggelopen tot ongeveer drie procent. Na 1923 daalde ook het absolute aantal Joden continu. In 1931 woonden er nog ruim vijfhonderd Jo-

den en in 1942, zoals blijkt uit een op last van de Duitse bezetter opgestelde lijst, was dit gedaald tot ruim vierhonderd personen. De belangrijkste oorzaken hiervan waren (economische) migratie naar het westen van Nederland en vergrijzing van de achterblijvende Joodse bevolking, met als gevolg een dalend geboortecijfer. Assen volgde hiermee een landelijke trend.

In maart 1940, vlak voor de Duitse inval in Nederland, werd in Meppel een vergadering gehouden door de Drentse afdeling van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. De Joodse onderwijzer Nathan Kropveld (1898–1944) trad op als vertegenwoordiger namens de Joodse gemeenschap van Assen en sprak zijn zorgen uit over de situatie in zijn stad:

"Ook in Assen wordt de toestand nijpender. Vroeger ging men uit de dorpen naar de steden, nu zijn er andere verschuivingen. De geboorten zijn beperkt en de jeugd vestigt zich niet meer in de plaats zijner geboorte. In Assen zijn veel bejaarde lieden. Ook in bestuursfuncties wordt het moeilijker te voorzien. Religieuze jongeren zijn er bijna niet, die de plaats der ouderen kunnen innemen."

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren er binnen de Joodse gemeenschap in Assen enkele zorgen over de toekomst. Tijdens de oorlogsjaren werd hen een toekomst volledig ontnomen.

De Joodse begraafplaats aan de Oude Haarweg.

De synagoge aan de Groningerstraat rond 1910.